

Gyepű vagy periféria?

Néhány közép-európai határ menti térség hosszú távú demográfiai iránya

Mi a határ szerepe demográfiai szempontból egy bizonyos régió életében? Milyen demográfiai minták, életstratégiák jellemzik egy azonos régióban, de a határ különböző oldalain, tehát különböző országokban élő, gyakran azonos etnikumú népességet? Elválaszt-e, vagy ellenkezőleg, összeköt-e a határ? Ezekre a kérdésekre – melyek napjaink társadalomkutatói számára fontos kihívást jelentenek – kísérel meg válaszolni az alábbi dolgozat.

A tanulmány alapjául az az empirikus vizsgálat szolgált, melyet 1993 folyamán végeztünk a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében.

A szociológiai adatfelvétel a közép-európai térség négy, úgynevezett *hármás határ régiójára* terjedt ki. Ezek (az óramutató járásával megegyező irányban haladva):

- a magyar–szlovák–ukrán (I. régió),
- a magyar–román–ukrán (II. régió),
- a magyar–szlovén–osztrák (III. régió)
- és a magyar–szlovák–osztrák (IV. régió)

határvidékek voltak.

A felsorolásból látható, hogy a felmérés hat országot érintett (Magyarország, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szlovénia, Ausztria). A mintát úgy vettük, hogy a hármás határok (eszmei) találkozási pontjától számított 30 kilométeres sugarú körbe tartozó régióból választottunk ki térségenként 30 települést (országonként tízet-tízet) – összesen tehát százhuszat.

A jelen elemzésben az említett négy régió 120 településének népmozgalmi adatait dolgoztam fel 1870-től 1990-ig. A népmozgalom leírására a jelenlevő népesség községsoros adatait használtam a megfelelő népszámlálások alapján. A százhusz éves adatsort 2000-re és 2020-ra trendszámítás egészíti ki.

Az egyes településeket a népesedési viszonyok alapján célszerű bizonyos kategóriák szerint csoportosítani. Az 1910–1990/91-es időszak demográfiai jellemzői alapján a településeket *növekvő, stagnáló, illetve csökkenő* típusba soroljuk.

Növekvő az a település, amelynek népessége több mint 10%-kal nő, *stagnáló* a –10% és +10% közötti, végül

csökkenő az, ahol a fogyás a 10%-ot meghaladja.

Mivel esetünkben ez utóbbi volt jellemző, a csökkenő típust – a fogyatkozás mértéke szerint – három alcsoportra osztottam:

Cs₁: –10% és –20% közötti fogyás;

Cs₂: –20% és –30% közötti fogyás;

Cs₃: –30%-ot meghaladó fogyás.

A települési szintű adatokból országonként előállítható az egyes alrégiók, illetve a teljes régió demográfiai képe. Az alábbiakban ezekkel foglalkozom részletesebben.

Az I. régió lakossága dinamikusan nő a legutóbbi népszámlálásig, akár 1870-et, akár 1910-et vesszük viszonyítási alapnak. A régióon belül azonban 1941-ig a magyarországi

rész lakossága nő, 1941–60 között stagnál, a hatvanas évek óta pedig folyamatosan csökken. A szlovákiai területen a növekedés a II. világháború után is töretlen, sőt a lakosság 1950–91 között megduplázódott. A kárpátaljai alrégióban 1941-ig folyamatos a növekedés. Ezt a világháború okozta drámai csökkenés követi, majd ismét növekedés következik.

A II. régió összlakossága a vizsgált periódusban szintén folyamatosan nő. A régió magyarországi részén a növekedés – a két világháború közti stagnálást követően – egészen 1960-ig tart, ettől kezdve folyamatos fogyást észlelünk. A második kárpátaljai alrégióban az előzőhöz hasonló folyamatok zajlottak, azzal a különbséggel, hogy a világháború pusztítása itt talán kevésbé volt érezhető, illetve az utolsó évtized növekedése számottevőbb.

A III. régió lakossága 1910 óta folyamatosan csökken. A három alrégió demográfiai jellemzői közt nincs lényeges eltérés, legfeljebb annyi, hogy míg a magyar és a szlovén terület lakossága 1910 óta a felére csökkent, az osztrák oldalon a fogyás ennél szerényebb mértékű. Érdekes az is, hogy Szlovéniában a fogyás 1910 óta folyamatos, Magyarországon azonban 1910–49 között a népességszám stagnált, a terület gyors elnéptelenedése az ötvenes években kezdődött és tart maig.

A IV. régió össznépessége a vizsgált periódusban ismét nő. Ezen belül a hazai rész népessége 1941-ig nő, attól fogva pedig csökken. A szlovákiai alrégió lakossága ezzel szemben a második világháború utáni periódusban (1950-hez képest) megduplázódik. Ausztriában – a magyarországi területhez hasonlóan – a növekedés 1941-ig tart, attól kezdve csökkenés tapasztalható.

A korábban ismertetett módszertani leírásból kitűnik, hogy a négy vizsgált régió tizenkét alrégióra oszlik. (Ezek közül négy Magyarországon, kettő-kettő Szlovákiában, Ukrajnában, valamint Ausztriában, továbbá egy-egy Romániában és Szlovéniában található.)

A 12 alrégió megoszlása demográfiai típusok szerint:

- növekvő: 5;
- stagnáló: 1;
- csökkenő: 6.

A csökkenőből: Cs₁: 3, Cs₂: 1, Cs₃: 2.

Tekintsük át ezen alrégiók országok, illetve régiók szerinti megoszlását.

Ország Típus	Magyar- ország	Szlovákia	Ukrajna	Románia	Szlovénia	Ausztria	Összesen
Növekvő	–	2	2	1	–	–	5
Stagnáló	1	–	–	–	–	–	1
Csökkenő	3	–	–	–	1	2	6
Összesen	3	2	2	1	1	2	12
Csökkenőből							
Cs ₁	2	–	–	–	–	1	3
Cs ₂	–	–	–	–	–	1	1
Cs ₃	1	–	–	–	1	–	2
Σ	3	–	–	–	1	2	6

Az alrégiók demográfiai típusok és országok szerint

Talán még szemléletesebb – és témánk szempontjából érdekesebb – a kép, ha az alrégiókat nem országokként, hanem az általuk alkotott régiók elemeként vizsgáljuk.

A négy régióból három népessége növekvő, a III. régióé pedig erőteljesen csökken. Ez utóbbi az egyetlen térség, ahol a globális demográfiai irányzat mindhárom alrégióéval egyezik.

A többi régióban a régió egésze és az egyes alrégiók demográfiai folyamatai nem minden esetben azonosak. Ez a megállapítás különösen a magyarországi alrégiókra igaz. A négy hazai alrégió közül ugyanis három csökkenő, egy pedig – a kisalföldi rész – stagnáló irányzatot mutat.

A legváltozatosabb a IV. régió alrégióinak összetétele; itt ugyanis mindhárom területi egység más-más típusba tartozik: a magyarországi rész stagnál, a szlovákiai nő, az ausztriai csökken. Annak, hogy a régió egésze mégis a „növekvő” kategóriába került, a szlovákiai térség dinamikus növekedése az oka – gondoljunk Pozsony közelségére.

Még élesebben látjuk ugyanezt a tendenciát, ha nem a tizenkét alrégiót, hanem a vizsgált százhusz települést csoportosítjuk országok szerint:

	Magyarország	Szlovákia	Ukrajna	Románia	Szlovénia	Ausztria
Növekvő	45	8	13	14	10	–
Stagnáló	20	4	4	4	–	1
Csökkenő	55	28	3	2	–	9
Σ	120	40	20	20	10	20
Csökkenőből						
Cs ₁	6	1	2	1	–	–
Cs ₂	9	3	1	1	–	–
Cs ₃	40	24	–	–	9	7
Összesen	55	28	3	2	–	9

A települések megoszlása demográfiai típusok és országok szerint (N=120)

Mivel egyes országok többszörös (négyeszeres, illetve kétszeres) súllyal szerepelnek, célszerű egységesített formában is megadni az egyes településfajták megoszlását.

Ország Településtípus	Magyarország	Szlovákia	Ukrajna	Románia	Szlovénia	Ausztria
Növekvő	2	6,5	7	10	–	–
Stagnáló	1	2	2	–	1	3,5
Csökkenő	7	1,5	1	–	9	6,5
Összesen	10	10	10	10	10	10

Településfajták országonként (standardizált értékek)

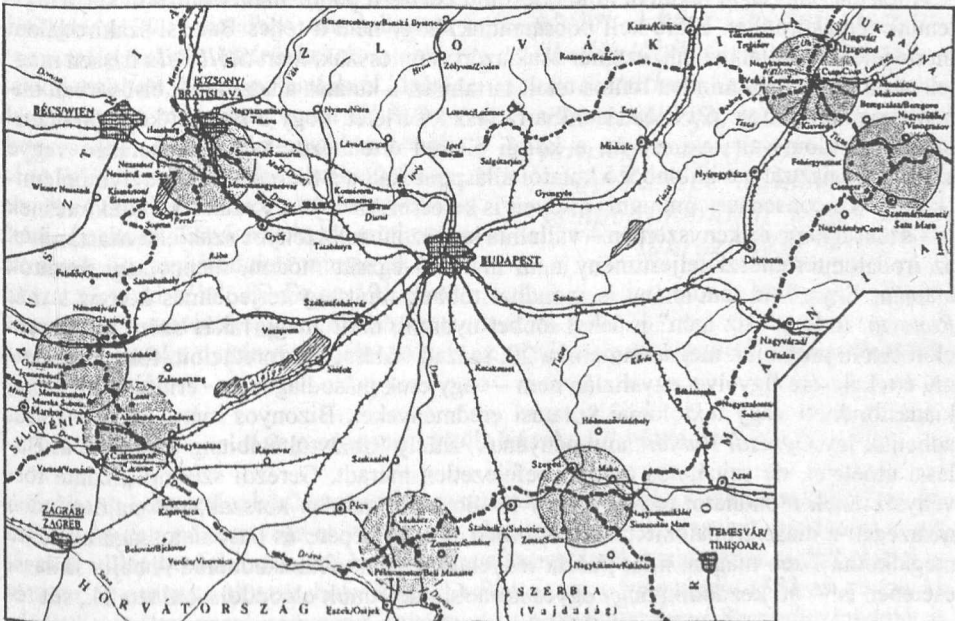
A táblázat alapján két élesen elkülönülő országcsoport különböztethető meg. Az elsőbe tartozik Románia, Ukrajna és Szlovákia erőteljesen növekvő határ menti térségekkel. A másik, jellegzetesen elkülönülő országcsoportot Magyarország, Ausztria és Szlovénia alkotja elnéptelenedő peremtérségeivel.

Mi az oka ennek a határozott elkülönülésnek? Az adatok alapján a *legkritikusabb* helyzetben a *magyarországi* peremvidékek vannak. Ezek elnéptelenedése gyorsuló ütemben folyik, míg a határ túlsó oldalán nem egy esetben jelentős népességkoncentráció jön létre. A magyarországi oldalon kialakult vákuum felmérhetetlen következményekkel járhat.

Mi a magyarázata a hazai peremtérsegek kiürülésének? Többek között a centrumok szívó hatása, a korábbi körzetesítések elhúzódo hatása, az intézmények, az infrastruktúra és a munkalehetőségek hiánya, a demográfiai erózió, az előregedés és elvándorlás, ebből következően a helyi társadalom és az önkormányzatok gyengesége, továbbá a központi fejlesztési források és az összehangolt regionális politika hiánya. Ezek pedig egymást erősítő negatív tendenciák, amelyek bizonyos ponton túl központi beavatkozás híján visszafordíthatatlanná válnak.

Két nyugati szomszédunk esetében a magyarázat részben hasonló. Hozzájárul ehhez, hogy mindkét esetben az ország elmaradottabb keleti periferiájáról van szó. Szlovénia esetében további magyarázó tényező a városok hiánya és a kifejezetten aprófalvas településszerkezet.

Az előbbiekkal ellentétben Románia, Ukrajna és Szlovákia határtérségei lényeges növekedést mutatnak. Itt is több – olykor országonként eltérő – tényező együttes hatásáról beszélhetünk. Az első két ország vonatkozásában meg kell említeni, hogy a vizsgált térségek az illető országok nyugati kapuit jelentik, az adott ország keleti régióit hagyományosan meghaladó, magasabb életszínvonalal. Ugyanakkor ezekbe a térségekbe az elmúlt évtizedekben jelentős iparosítás (Kelet-Szlovákia), illetve betelepítés (Románia) történt – nem utolsósorban az ott élő magyar etnikai tömb fellazítása, valamint az etnikai arányok megváltoztatása érdekében. Az *iparosítás* és az *urbanizáció*, továbbá néhány *nagyváros* – Pozsony, Ungvár, Szatmárnémeti – közelsége és területi szívóhatása azok a döntő tényezők, amelyek a növekedést leginkább magyarázzák.

Háromhatárok Magyarország mentén